

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRARISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMİY-AMALIY KONFERENSIYASI

VOLUME-3, ISSUE-04

TEXNIKALÍQ TERMINLERINIŇ QÁLIPLESIW DÁWIRLERI

Karamatdinova Barno – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistranti

Jámıyetlik turmıstaǵı ózgerisler mudamı bir tegis bolmaydı. Belgili bir dáwirde evolyucialıq rawajlanıwdan revolyuciyalıq sapaǵa almasıp, geyde bolsa kerisinshe boladı. Terminler – rásmiylestirilgen til birlikleri, olar barlıq waqıtta jámıyetlik baqlawda boladı. Eger anıqlanıwshı uǵım menen sol uǵımdı anıqlawshı nominaciya arasında sáykeslik bolmasa ádebiy tildin obyektiv talapları tiykarında terminologiyaǵa ózgerisler engizilip barıladı.

Ádebiy til normalarınıń kem-kem jetilisiwine, obyektiv talaplarǵa sáykes 1940-jıllarda usınday shataslıqlardıń rásmiy tártiplestiriliwi nátiyjesinde ilimler tarawı boyınsha júzege kelgen terminler sistemasında belgili dárejede unifikaciyalıq ózgerisler iske asırıldı. Terminler turaqlasıp hám kem-kem qalıplesip, mazmunı jaǵınan da turaqlılıqqa iye boldı.

XX ásiridin 40-jıllarına shekem úy buyımlarınıń atamaları sıpatında keń paydalanılıp kelgen *awızqabaq, ayranqabaq, sabayaq, dúwden, másiwek* hám t.b. sıyaqlı sózler ilim hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde paydalanılıw zárúrliginen ayrılgan. Gónergen sózler barlıq tillerde de usınday ayırıqshalıqlarǵa iye, usılay etip sózlik quramda da ózgerisler júz beredi.

Sońǵı dáwirde turmıs talaplarına baylanıslı, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına jańa túsiniklerdi ańlatatuǵın bir neshe sózler kelip qosıldı. Olardıń bir qatarı az waqıt ómir súrdi, keyninen gónergen sózlerdin quramınan orın aldı. Mısalı: *badıraq, qulaq, likbez, batrachkom, xlopkom, rabfak, medrabfak* hám t.b. Bular tek ǵana kórkem súwretlewde, dáwir koloritin durıs kórsetiwde, tariyxıy ilimlerde izertlew obyektine qaray belgilengen maqsette ǵana qollanıwı múmkin.

Terminologiya boyınsha bir neshe jıllar dawamında alıp barılǵan ilimiy baqlawlar menen izertlew tájiriybeleri qaysı jaǵdayda da házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikalıq quramındaǵı terminler toparın lingvistikalıq kózqarastan hár tárepleme ilimiy úyreniw ushın jámıyetlik rawajlanıwdıń tariyxıy jaǵdayları hám basqıshları, sonday-aq, dáwirge say qaraqalpaq ádebiy tiliniń obyektiv talapları hám nızamlılıqları basshılıqqa alınıwı tiyis. Usı joqarıdaǵı jaǵdaylardı, ilimiy tájiriybelerdi esapqa ala otırıp, qaraqalpaq tili terminologiyasınıń ózine tán qalıplesiw hám

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
VOLUME-3, ISSUE-04**

rawajlanıw ózgesheliklerine baylanıslı, olardı tómendegishe tariyxıy rawajlanıw basqıshlarına ajratıp qaraw hám úyreniw maqul boladı.

I dáwir – XX ásirdeń 20-jıllarına shekemgi dáwir. Bul dáwir, tiykarınan qaraqalpaqlardıń xalıq, al qaraqalpaq tiliniń xalıq tili, sonday-aq, tariyxıy rawajlanıwdıń barısında kem-kem millet hám millet tili retinde qalıplesiw dáwirlerin óz ishine aladı. Tariyxıy formaciyalıq kózqarastan bul dáwirler qaraqalpaqlardıń jámiyetlik turmısında feodallıq qatnasıqlardıń ústemlik etiwı hám kapitalistlik qatnasıqlardıń dáslepki belgileriniń payda bolıwı menen sıpatlanadı. D.S.Nasirovtıń tastıyqlawı boyınsha uzaq jıllardı óz ishine alatuǵın bul dáwirlerde xalıqlıq sóylew tili qaraqalpaq xalqınıń awızsha pikir alıswınıń tiykarǵı quralı boldı, awızeki ádebiy tildiń payda bolıwına tiykar saldı. Eger, ádebiy til degende, belgili bir ulıwma xalıqlıq ólshemge túsken tildi túsinetuǵın bolsaq, onda onıń saǵası ulıwma xalıqlıq sóylew tili, sol tiykarda ádebiy tildiń awızsha hám jazba formalarınıń qalıplesiwinen baslanadı. Ádebiy tildiń awızsha forması XVIII-XIX ásirlerge tuwra kelse, onıń awızsha hám jazba túrde qalıplesiwi onnan keyingi jıllarǵa tiyisli[1]

Tariyxıy derekler XVII-XVIII ásirlerde qaraqalpaqlardıń Sırdarıyanıń orta hám tómengi jaǵına, Quwandarıya menen Jańadarıya jaǵalarında jasaǵan dáwirlerinde diyqansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, óndiristiń basqa da mayda túrleri, sonday-aq, sawda menen shuǵıllanǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar beredi. Qaraqalpaq sawdagerleri arallı ózbekler, Buxara, Xiywa, sonday-aq, rus jerlerinde sawda etken, xan qaznası ushın salǵırttıń túrli formaların tólep kelgen. Al, XIX ásirde Xiywa xanlıǵında sawda isleri ádewir jedellesedi, xalıqtıń sociallıq toparlarǵa bóliniw halatı tezlesedi, tovar-pul qatnasıǵı belgili dárejede kózge túsedi[2]

Terminologiyaniń birinshi basqıshındaǵı dáslepki sáykes arawlı atamalardı anıqlawǵa baylanıslı joqarıda belgilep ótilgen mısallardaǵı til faktleriniń sol dáwirlerge tiyisli ekenligi olardıń ulıwma mazmunınan leksikalıq-semantikalıq sıpatınan, funkcionallıq qollanıw dárejesinen ayqın seziledi.

Folklorlıq shıǵarmalardıń basqa janrlarınıń leksikalıq quramın úyreniwdiń barısında olarda da, tariyxıy ótmishke sáykes dáslepki terminlik atamalardıń qollanıw faktlerin kóriwge boladı.

Dástanlar tilindegi bul atamalar, birinshiden, olardıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında sol erte dáwirlerden-aq, jedel leksikalıq birlikler bolıp kelgenligin bildirse, ekinshiden, olardıń leksikalıq mánilerine sáykes turmıslıq uǵımlardıń

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
VOLUME-3, ISSUE-04**

qaraqalpaq xalqının turmısında belgili dárejede bolǵanlıǵınan, *texnikalıq* uǵımlar atamalarınǵın ulıwma xalıqlıq sóylew tilinde keń qollanılǵanlıǵınan derek beredi.

Bul sózlerdiń usı mánilerin házirgi qaraqalpaq tilindegi semantikalıq dárejesi menen salıstırǵanda derlik sáykes keletuǵının, kópshiliginiń jámiyetlik turmıstıń talaplarına qaray sózlik quramda arnawlı atamalar retinde terminler sistemasın payda etiwde hám qalıplestiriwde úlken orın tutqanlıǵın anıqlawǵa boladı.

H.Hamidov qaraqalpaq jazba esteliklerin izertley otırıp, olardaǵı ulıwma siyasiy-ekonomikalıq, rásmiy terminlik mazmunǵa iye sózlerdiń awızsha qatnasıqta, sonday-aq, jazba islerde, texnikalıq islerde jiyi qollanılıp kelgenligi, geyparalarınǵın XVIII-XIX hám XX ásirdeń baslarına tiyisli «Áhidnama», «Elshinama», «Yarlıqnama» sıyaqlı rásmiy hújjetlerdiń tilinen orın alǵanlıǵın aytadı hám onı dál til faktleri arqalı tastıyıqlaydı.

Bul jazba estelikler eski ózbek ádebiy tilinde jazılǵan jazba nusqalardan ibarat, házirgi ádebiy til kózqarasınan bunday ózgesheliklerdiń bolıwı turǵan gáp. Álbette olar da terminologiyaniń payda bolıwında tiyisli tásir etti dewge boladı.

II dáwir – texnikalıq terminologiyaniń dáslepki qalıplesiw dáwiri (1920-1941-jıllar) bolıp tabıladı. **Qaraqalpaqstan aymaǵında qońsılaxalıqlar turmısındaǵı tájiriybeler sıyaqlı, ana tilinde jazıw dáslep arab grafikası (1924-1928), keyin rus grafikasına ótkenge shekem latin jazıwı tiykarında júrgizilgenligi belgili. Bul jaǵday ulıwma terminologiyaniń, sonıń ishinde sociallıq-ekonomikalıq terminlerdiń de usı basqıshındaǵı halatına názer awdarsaq, olardıń kópshiliginiń qaraqalpaq ádebiy tiliniń sol dáwirdegi ulıwma rawajlanıw dárejesine sáykes keletuǵınlıǵı, olarda xalıq sóylew tiliniń basım ekenligi, anaw ya minaw terminniń ámeliy qollanılıwında ayılıw ózgesheligi eski jazba esteliklerde ushırasatuǵın geyparalarınǵın sózlik quramda sol formalarda hám mánilerde paydalanıwın bayqawǵa boladı.**

Kúndelikli baspasóz, baspa ádebiyatlar sózlik quramda jámiyetlik-siyasiy, social-ekonomikalıq hám taǵı basqa terminlerdiń tolıǵıwına hám qalıplesiwine unamlı tásir etti. Olar túrli formalarda qollanılıp kelgenligi menen kem-kem ádebiy til talaplarına qaray ulıwmaxalıqlıq ólshemge, qollanılıw turaqlılıǵına, terminlerdiń fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám stilistikalıq jaqtan belgili bir ólshemge túsiwine, sonday-aq, jańa arnawlı terminler qatlamin dóretiwge sebepshi boldı.

Joqarıdaǵı mısallarda kóringenindey terminologiyaniń qalıplesiw hám rawajlanıwınıń bul basqıshındaǵı dárejesin olardıń qaraqalpaq ádebiy tiliniń házirgi rawajlanıw jaǵdayında qalıplesken hám turaqlasqan túrleri menen salıstırǵanda

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
VOLUME-3, ISSUE-04**

fonetikalıq, leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq kózqarastan ádewir ózgeshe ekenligi seziledi.

Terminlerdi islep shıǵıwda eki shennen tıs ketiwshilikti toqtatıwǵa tuwra keldi: Birinshisi – hárqanday termindi qaraqalpaq sózleri menen alıwǵa urınıwshılıq, al, ekinshisi – qaraqalpaq tilinde sáykes sınaqlarınıń bolıwına qaramastan awısıwshı termindi ózgerissiz tuwrıdan-tuwrı qabıl etiw. Degen menen bul dáwir házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń terminologiyasınıń rawajlanıw tariyxında onıń dáslepki tolıǵıwına hám qalıplesiwine tiykar saldı dep tastıyıqlawǵa boladı.

III dáwir – texnikalıq terminologiyanıń tolısıw hám jetilisiw dáwiri (1941-1991 jıllar). **Ádette tildiń leksikalıq jaqtan rawajlanıwı tuwralı sóz etkende dástúriy túrde arnawlı rawajlanıw basqıshı retinde Ekinshi jer júzlik urıstıń baslanıw dáwiri kóbirek kózde tutıladı. Jeńis qaraqalpaq milliy tiliniń saqlanıwına, bunnan bılay da rawajlanıwına sebepshi bolǵanlıǵı dawsız. Sózlik quramınıń sonıń ishinde terminologiyalıq qatlamınıń rawajlanıwında jazıwdıń ornı bólek. Usıǵan baylanısh ulıwma qaraqalpaq til terminologiyasınıń rawajlanıw basqıshların belgilewde onıń III dáwirin qaraqalpaq jazıwınıń rus grafikasına tiykarlanǵan jazıwǵa ótiwge baylanısh qaraw maqsetke muwapıq keledi.**

Latin grafikasınan rus grafikasına ótiw – Qaraqalpaqstan aymaǵında 1940-jıldan baslandı. Rus grafikasına ótiw menen qaraqalpaq tiliniń leksikalıq grammatikalıq qurılısında úlken ózgerislerdiń iske asıwına názer awdarıw kerek boladı. Óytkeni rus grafikasındaǵı qaraqalpaq jazıwı házirgi kúnge shekem dawam etip kiyatır. Usı jıllar dawamında rus grafikasına qurılǵan jazıwda turmıstıń túrli tarawları boyınsha ádebiyatlar, ilimiy miynetler dóredi. Bul dáwirde qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına onıń terminologiyasına jámiyetlik turmıstaǵı ózgerislerge baylanısh leksikalıq elementler, arnawlı atamalar ádebiy til talaplarına say keń kólemde enip úlgerdi. Kóp ǵana terminler rus tili arqalı basqa da indoevropa tilleri terminler sıpatında kirip keldi.

IV dáwir – texnikalıq terminologiyanıń házirgi jetiliskeń dáwiri (1991-jıldan sońǵı jıllardı óz ishine aladı). **Bul dáwir, durısın aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń, onıń milliy ádebiy tiliniń, siyasiy ekonomikalıq hám mádeniy turmısta tariyxıy burılıs bolǵan jańa tariyxıy dáwirge qádem basıwı menen tikkeley baylanısh.**

Qaraqalpaqstan Respublikasında júz bergen jámiyetlik siyasiy, sociallıq-ekonomikalıq, mádeniyat tarawındaǵı qayta qurıwlar jámiyetlik turmıstıń barlıq salalarında ayta qalarlıqtay ózgerislerdiń baslanıwına sebepshi bolıp otır.

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
VOLUME-3, ISSUE-04**

Mámleketlik qurılıs, óndiris qatnasıqları, miynetti shólkemlestiriw hám miynet qatnasıqları, menshik túrleri hám onı iske asırıw, bazar ekonomikası hám mámleketler arasındığı siyasiy-ekonomikalıq baylanıslar hám sol sıyaqlı usınday ózgerislerdiń qatarına kiredi.

Ekonomikalıq reforma baslanǵannan bergi jillar ishinde ulıwma xalıq xojalıǵı tarawında, óndiristi shólkemlestiriwdiń, miynet iskerliginiń, xalıq xojalıǵınıń miynetke kózqarastıń, óndirislik qatnasıq bazar ekonomikasına basqıshpa-basqısh ótiwdiń usılları hám formaları, menshik túrleri – qullası ekonomikalıq turmıstıń barlıq tarawlarındığı ózgerislerge baylanıslı jańa uǵımlar menen atamalar kún sayın payda bolıp, kólemi jaǵınan da, mazmunı jaǵınan da jedellik penen rawajlanıw basqıshına kirdi. Geypara terminler jańa máni aldı. Burın paydalanılıp kelgen, soń gónergen sózler qatarına ótken kóp ǵana jańa atamalar qayta tiklenip, sózlik quramǵa endi. Terminler, ulıwma alǵanda rus tili arqalı basqa indoevropa tillerinen kelip qosılǵanlıǵı belgili. Bunday terminlerdiń toparı kún sayın kóbeyip atır.

Texnikalıq terminologiyaniń qalıplesiwi jámiyettiń sociallıq-ekonomikalıq hám ilimiy-texnikalıq rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı. Ózbek hám qaraqalpaq tili mısasında bul processti tómendegi tiykarǵı dáwirlerge bóliw múmkin:

1. Erte orta ásirler hám Oyanıw dáwiri – bul dáwir «Shıǵıs renessansı» dep ataladı hám texnikalıq terminologiyaniń tiykarı áyne usı waqıtta qoyılǵan. Al-Xorezmiy, Ibn Sino, Beruniy hám Uluǵbek sıyaqlı alımlardıń miynetlerinde matematika, astronomiya, arxitektura hám ónermentshilikke tiyisli terminler qalıplesken. Terminler tiykarınan arab, parsı hám áyyemgi túrkiy tiller qatlamına tiyisli bolǵan. Mısal: *Zij (astronomiyalıq keste), usturlab (astrolyabiya), mizrob (mexanikalıq úskene)*.

2. Sanaatlasıwdıń kirip keliwi yaǵnıy, Patsha Rossiyası basqınshılıǵı hám jádidshilik háreketi dáwirinde tilimizge rus tili arqalı Evropa texnikalıq terminleri kirip kele basladı. Bul dáwirde *baspaxana, temir jol hám taw-kán* sanaatına baylanıslı terminler sózlik quramınan orın aldı.

3. Sovet (Shoralar) dáwiri – bul dáwir texnikalıq terminologiyaniń eń aktiv hám sistemalı túrde qalıplesken dáwiri esaplanadı. Sanaattıń barlıq tarawları boyınsha terminologiyalıq komissiyalar isledi. Terminologiyaniń internacionallasıwı (internacionalizaciya) hám rus tili terminologiyalıq modeliniń ústemligi. Kóplegen terminler kalka (sózbe-sóz awdarma) yamasa ózlestirme sıpatında qabıl etildi.

4. Ǵárezsizlik hám informaciyalıq texnologiyalar dáwiri. Házirgi basqıshda terminologiya eki baǵdarda rawajlanbaqta: milliy tiykarǵa qaytıw hám globallasıw.

**FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH
INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
VOLUME-3, ISSUE-04**

Ya'niy, kompyuter texnologiyalari hám sanli ekonomikağa tiyisli inglís tilindegi terminlerdiń ǵalabasqan túrde kirip keliwi.

Texnikalıq terminologiya tikkeley óndiriwshi kúshlerdiń rawajlanıwı hám texnikalıq oylap tabıwlarǵa baylanıslı halda ózgeredi. Waqıttıń ótiwi menen tar sheńberdegi texnikalıq terminler ulıwma qollanıwdaǵı sózlerge aylanıp baradı (máselem, *elektr, baylanıs*).

Házirgi kúnde texnikalıq terminologiyada sinonimiyaniń kópligi (máselem, *aydawshı - drayver*) terminologiyalıq sistemani unifikaciyalawdı talap etedi.

Ulıwma terminler sistemasın, sonıń ishinde texnikalıq terminologiyani bunnan bilay da jetilistiriwde, tártiplestiriwde baspasóz, ǵalaba xabar qurallar, televidenie, radio, gazeta, jurnal, siyasiy-ekonomikalıq ádebiyatlar ayırıqsha xızmet atqaradı. Ásirese baspasózdiń terminologiyani turaqlastırıwda áhmiyeti úlken.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń terminologiyası xalıqtıń jámiyetlik turmısınıń uzaq jıllardı óz ishine alatuǵın tariyxıy rawajlanıwınıń túrli basqıshları dawamında payda boldı, qalıplesti hám sózlik quramda definitivlik sıpatqa iye belgili bir sistema túrinde rawajlanıp kiyatır. Onıń rawajlanıwında joqarıdaǵıday-aq, qaraqalpaq xalqınıń, onıń tiliniń tariyxıy rawajlanıwında elewli ekstralingvistikalıq hám lingvistikalıq faktorlar sıpatında tanılatuǵın jámiyetlik jaǵdaylarǵa sáykes ulıwma, tórt dáwir kózge tusedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976, С.243-244.
2. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. – Ташкент, Фан. 1971. – С.22-29.
3. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.1977.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологий. // Сборник статей по языкознанию. – М.1961. – С.3-10.